

İNGİLİS DİLİNİN AMERIKAN VARIANTINDA NƏZƏRƏ ÇARPAN FONETİK UYĞUNSUZLUQLAR VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜXTƏLİF İFADƏ ÜSULLARI

Giriş. Məqalədə Amerikanizm anlayımından, onun dünya səhnəsinə gəlişindən, bundan əlavə ingilis dilinin Britaniya adalarından müstəmləkələrə və yeni dünyaya keçidindən ətraflı şəkildə bəhs olunacaq. Belə ki, Britaniya və Amerika ingilis ləhcələri arasındakı fərqlərə, əsasən lüğət, qrammatika və tələffüz aspektlərində rast gəlmək olar. Təbii ingilis dilində danışan (native speakers) dünya əhalisinin təxminən üçdə iki hissəsi Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayır. Məhz buna görə də, "İngilis dili", ABŞ-da ən geniş yayılan və istifadə olunan əsas ünsiyyət dilidir.

Amerika ingiliscəsi (American English) siyasi Amerika tarixinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinin variantı "Amerika ingilis dili" adlanır. "Variant və müxtəliflik" termini bir sıra səbəblərə görə daha münasib hesab olunur. ABŞ-da danışılan bu dilin etimoloji nöqtəyindən regional variantlıq hesab olunmasına baxmayaraq, heç bir vaxt dialect adlandırılma bilməz, çünki bu dil "Standard Amerika dili" adlandırılan ədəbi normalara uyğun formaya malikdir.

"English (United States) at Ethnologue" adlı topluda qeyd edilir ki, "Beləliklə, verilmiş tərifə müvafiq olaraq bildirmək olar ki, dialektlər, əsasən, ədəbi formaya malik deyil və Amerika ingilis dilinin (American English) ədəbi normalara uyğun formaya malik olduğu faktorunu nəzərə alaraq, əminliklə onun dialect olmadığı fikrini təsdiq edə bilərik" (1, s. 29-34).

"Amerikanizm anlayımı" - Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinə xas xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən söz və ya sabit söz birləşməsi kimi müəyyən oluna bilər. amerika xalqının ingilis dilinə olan ilk və ən böyük töhfəsi Şimali Amerika heyvanlarını və bitkilərini adlandırmaq ehtiyacında özünü burzə verdi. Müxtəlif illərdə 1608 və 1612-ci illərdə, ingilis dilindən alınmış "corn" (taxıl) və "catfish" (dəniz pişiyi) kimi yeni sözlər və 1609, 1613-cü illərdə alınmış "raccoon" (yenot) və "moose" (Amerika sığı) kimi digər sözlər Hindlilər tərəfindən danışılan dillərdən alınaraq, dilin lüğət tərkibinə keçmişdir.

Əsas hissə. Amerika variantı Standart İngilis dilindən (Standart English) tələffüzdə, bir sıra cüzi qrammatik xüsusiyyətlərdə və ən başlıcası lüğət tərkibində fərqlənir. Dilin tarixini araşdırılan zaman, diqqəti cəlb edən ən mühüm faktorlardan biri Amerikan ingilis dilinin (American English) meydana çıxmasının ilk koloniyaların yarandığı dövrə, əsasən, 17-ci əsrə təsadüf etməsidir. Koloniyalar inkişaf etdikcə, ABŞ-da danışılan ingilis dilinin inkişafı prosesini daha da sürətləndirirdi. Bu təsir özünü bir sıra əlamətədar hadisələrdə burzə verdi. Belə ki, 1621-ci ildə "Şükranlıq bayramı" (Thanksgiving Day) ABŞ-da və həmçinin, Belə ki, bir zamanlar Şotland-İrland istifadəsində olan əksər nümunələr günü bu gün də öz üstünlüyünü qoruyub saxlamaqdadır. Məsələn: cabin – daxma, koma, kabinə, kayut" deməkdir.

Mənbələrdə qeyd edilir ki, "Amerikanizm" sözünün ilk istifadəsi olan "Müstəqillik"sözü haqqında Witherspoon qeyd edirdi ki, o, eyni təbəqədən olan, eyni mənəbəbə sahib insanların nitqində mütəmadi olaraq qrammatik səhvlərə yol verilmiş, vulqarizmlərdən istifadə hallarına rast gəlirdi. Witherspoon Amerikada gündəlik nitqdə müəyyən qədər vulqar ifadələrdən istifadə hallarını müşahidə etməsinə baxmayaraq, o, vulqarizmin Amerikada Böyük Britaniyaya nisbətən daha geniş vüsət almasından bəhs etməmişdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, terminlərin və idiomatik ifadələrinin İngilis dilinin Amerika variantında istifadə xüsusiyyətləri bir qədər fərqliliklə müşayiət olunur, lakin bu onların dildə düzgün işlənmədiklərinə istinad etmir, bu hal yalnızca onların Amerikanın inkişafının bəhrəsi olduğuna işarə edir (2, s. 112-145).

"Amerikanizm" sözü, tamamilə, əmələ gəlmə və əhəmiyyət baxımından "Scotticism" sözünə oxşardır. Hələ 18-ci əsrə qədər Britaniya və Amerika ingilis dili demək olar ki, heç bir fərqlilik nümayiş etdirmədən, bir-birilə qırılmaz surətdə vəhdət təşkil edirdilər. 1700-cü ildə bir sıra İngilis xalqlarının Amerikaya immiqrasiyası istifadə olunan dili büsbütün dəyişdirdi. Ləp əvvəllərdə də olduğu kimi, Amerika həyatının kosmopolit təbiətinin dil və xüsusilə lüğət üzərindəki təsiri özünü açıq-aşkar burzə verirdi. Baxmayaraq, Amerika və Britaniya ingilis dilləri bir-birilə qarşılıqlı surətdə vəhdətdədir, lakin ünsiyyət zamanı kifayət qədər anlaşılmazlığa və səhvə gətirib çıxaran hallara da rast gəlmək mümkündür. George Bernard qeyd edirdi: "Britaniyalılar və Amerikalılar, əsasən, ümumi bir dil vasitəsilə bir-birlərindən ayrılırlar".

Amerika ingiliscəsinin yaranma tarixi necədir? Bu tarix hansı köklərə və mənbələrə əsaslanır? "Amerika Dilçiliyi" nə keçidi şərtləndirən əsas əlamətlərdən bir ilk şəhərciklərin yaranması idi, belə ki, Amerika dialektinin əksər toxumları və bir sıra regional formalar elə ilk yaşayış məntəqələrinin yaranması ilə bağlı idi. Böyük Britaniyada ilk şəhərciklər Bostonda, 17-ci əsrin əvvəllərində Bay Kaloniyasında, 18-ci əsrin əvvəllərində Londonda, Connecticutda salınmışdır.

Dilçi onu da bildirmişdir ki, digər etnosların adlarının təkrar nominasiya vahidi kimi dəyərləndirməsi Qərb sosiolingvistikasında 1944-cü ildə A.A.Robak tərəfindən təklif edilən *etnofotizm* (*ethnophaulism*) və E.Eriksonun irəli sürdüyü *ektronim* (*ecthronym*) terminləri altunda nəzərdən keçirilir (2, s. 123-128). İngilis dilinin amerikan variantının frazeoloji sistemində qəşlaşdırıldığı etnonim komponentlər də bir çox halda ilkin nominasiya vahidi kimi deyil, müəyyən stereotip və öngörüşlərdən qaynaqlanaraq meydana çıxmış obrazlar sistemini kimi "fəaliyyət göstərir".

³¹ Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası "İngilis dili" kafedrasının baş müəllimi şafizadeirade@gmail.com

Yeni bu frazeoloji sistemdə yer alan *Dutch*, *Irish*, *Indian* və s. bu kimi komponentlər əksər hallarda formalaşmış obrazlar sisteminin təzahürüdür. Müqayisə üçün deyək ki, “*küçə uşağı, veyil, küçədə qalmış*” mənalarını əks etdirən *the arab of the gutter* frazeologizmindəki *arabian* ləksik vahidi etnofolizm kimi meydana çıxdığı halda, “*Feniks*”, “*Simurq qusu*” anlamını ifadə edən *The arabian bird* frazeologizmin də eyni etnonimin neytral mənə tutumuna malik olduğunu görürük.

Onu da qeyd etmək ki, ekspressiv etnonimləri araşdırmış A.İ. Qriqenkonun da bildirdiyi kimi, *etnofolizmlər* bir çox halda “etnik, irqi və konfessional dözümlü-süzlüyün və ya digər xalqlara qarşı mənfi çalarlı öngörünüştün verbal simvolu və ştampları” kimi dəyərləndirilməkdədir.

Bununla belə təassüflə mövcud reallığı etiraf etmək lazımdır ki, Y. Dovqopolinin də tam haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “digər etnoslara emosional-ekspressiv qiymətləndirməli ləqəblərin verilməsi ənənəsi istisnasız olaraq bütün dillərə xas olan bir universal xüsusiyyətdir”. İngilis dilinin ABŞ variantında yer alan etnonim komponentli frazeoloji vahidlər arasında etnofolizm mövqeyində çıxış edən DUTCH ləksik vahidin iştirakı ilə formalaşmış frazeologizmlər xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Məlumdur ki, *double Dutch* “mənasız, boş söhbət, çarəçilik”, *Dutch comfort* “zəif təsəlli”, *The Dutch have taken Holland!* “Amerikanı kəşf elədi” (künayə ilə) (hərflər: *Holland Niderlandı kəşf elədi!*), *old Dutch* “həyat yoldaşı (qadın), qarı”, *to talk like a Dutch uncle* - “ata kimi öyüd nəsihət vermək, tənbəhləmək” (hərflər: *Holland əmi kimi danışmaq*) *Dutch bargain*

1) “içki ilə müşayiət edilən sövdələşmə (iqtisadi saziş)” (hərflər: *Holland rəziləşməsi*,

Hollandsayağı sövdələşmə)

2) “*ancaq bir tərəf üçün sərfəli olan iqtisadi saziş, sövdələşmə*”, *Dutch wife* “yüngül həyat tərzini keçirən qadın, əxlaqsız”, *Dutch auction* “*qiymətin artırılmasına deyil salınmasına əsaslanan auksion*” *I’m a Dutchman if- Lənət olsun mənə, əgər ki mən...*” (hərflər: *Holland olum, əgər mən...*), *Dutch blessing* “*danlaq*”, *Dutch answer* (Sualın konkret cavab əvəzinə mənasız replika ilə cavablandırılması)

Məs: What are your plans for tonight? “I plan to breathe.” “Well that’s a useless Dutch answer!” ifadələri ümumiyyətlə xarakteri kəsb edir.

Amerikan variantında yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilən frazeologizmlər arasında metaforik anlamda “*sui-qəsd*”, “*suisid*” anlamını ifadə edən *the Dutch act* “*Holland hərəkəti*”, *the Dutch cure* “*Holland müalicəsi (əlaç)*”, *the Dutch way* “*Holland yolu*” frazeoloji vahidlərini də qeyd edirik.

Lakin “*çətin, xoşagəlməyən vəziyyətə düşmək, gözümlə çıxıya məruz qalmaq*” anlamını *in Dutch* frazeoloji vahidi A.V. Kunin bildirdiyinə görə, ilkin olaraq, ABŞ linqvokultural mühitində formalaşmışdır. Məs.: *The boy who broke that the window was in Dutch with his father.*

Məlumdur ki, hollandlar müasir ABŞ əhalisinin yalnız 1,5 faizini (təxminən 4,5 milyon əhali) təşkil etsələr də, “Yeni Qitə”ni “ram edən” köçmənlər arasında bu etnosun nümayəndələrinin say nisbəti dəfələrlə artıq idi. Belə ki, tarixi sənədlər ABŞ-in ilk kolonialistləri arasında ingilis, irland, alman kolonialistləri ilə yanaşı Holland əsilli köçmənlərin də çoxsaylılığı ilə seçildiyini ortaya qoyur.

ABŞ-in sıratlı templi industriallaşması XIX əsrin əvvəllərinə qədər anklav şəraitində mövcud olan şotland, uels icmaları kimi, Holland icmasının da dağınaraq ölkəyə coğrafiyası boyunca yayılmasına səbəb olmuşdur. Lakin həmin icma fərqlərinin politetik və multikultural Amerika cəmiyyətində, bir növ, assimilyasiyaya uğrayaraq aparıcı mövqelərdən çıxarılmasına baxmayaraq, qəlibləşmiş stereotiplər eyni etnonim komponentinə malik frazeologizmin meydana gəlməsini qaçınılmaz etmişdir.

Maraqlıdır ki, bu etnosun Amerika cəmiyyətindəki faiz nisbatının azalmasına baxmayaraq, bu fakt ingilis dilinin ABŞ variantında DUTCH komponentli ifadələrin azalmasına rəvac verməmişdir. T.İ. Skorobogatova və T.A. Şkuratova ingilis dilində **DUTCH** komponentli frazeoloji vahidlərin digər etnonim komponentli frazeologizmlərdən sayca üstün olduğunu və aşkar ifadə tapan mənfi konnotasiya ilə seçildiyini önə sürmüşlər.

Dilçilər belə vəziyyətin ingilis-Holland müharibələri ilə əlaqədar olaraq meydana gəldiyini və hətta, həmin zaman tarixində istənilən neqativ hadisə və ya əşyanın DUTCH sifəti ilə müşayiət edildiyini qeyd etmişlər. DUTCH komponentli frazeoloji vahidlərin çoxsaylılığı və mütləq əksəriyyətində qəti neqativ semantika əks etdirməsi faktı müqayisəli araşdırma aparmış bir çox dilçilərdə “qaraçı” etnofolizmi ilə paralelliyə sövq etmişdir.

Belə ki, rus və fransız dillərinin frazeoloji sistemləri ilə müqayisədən çıxış edən V.A. Melnuçuk French, Türk etnonim komponentlərinin də mənfi çalar ifadə edə bildiyi halda, onların neqativlik assosiasiyası DUTCH etnofolizmindən geri qaldığını, sonuncunun məhz, “qaraçı” etnofolizmi ilə bərabər tutula bildiyini xüsusilə vurğulamışdır. Xatırladaq ki, ingilis və Holland cəmiyyətlərinin mənasibətləri 1781-1784-cü illərdə baş vermiş müharibələrə zəminində özünün ən pik gərginlik nöqtəsinə çatmışdır.

Konkret olaraq, P. Duqlas U. Şekspirin 1597-ci ildə qələmə aldığı “*Merry Wives of Windsor*” pyesində, “*And in the height of this bath, when I was more than half stewed in grease, like a Dutch dish, to be thrown into the Thames...*” (W. Shakespeare “*The Merry Wives of Windsor*”). Hələ 1596-cı ildə anonim müəllif tərəfindən yazılmış “*III Edvard*” tarixi pyesində də analoji münasibətin ifadə tapdığını qeyd edir.

Lakin ən maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, həmin tarixi hadisələrin üzərindən əsrlər ötməsinə baxmayaraq, ingilis dilinin ABŞ variantında hələ də DUTCH komponentli yeni-yeni ifadələr meydana gəlməkdə davam etmişdir. Onu da qeyd etmək ki, *Dutch treat* ifadəsinin ilkin olaraq, məhz, amerikanizm kimi meydana gəlməsi fikrinə A.V. Kunin lüğətində də rast gəlmək olar

Dutch Treat: The Netherlands Sinks Spain In World Cup

A Dutch treat: randomized controlled experimentation and the case of heroin-maintenance in the Netherlands “*Dutch Treats: The Lessons the U.S. Can Learn From How the Netherlands Protects Lesbians and Gays*”.

Yeni qitədə maskunlaşmış ingilisdilli əhəlinin Hollandlara qarşı öngörüşünün altıncı səviyyəsinə keçməsinə dolayımla o da təstiqləyə bilər ki... də qeyd etdiyi kimi Amerikan variantının ləksik-semantik və frazeoloji sistemindəki DUTCH etnonimi bir çox halda elə sözlər var ki, onların mənaları Atlantik okeanın hər iki tərəfində yaşayanlar üçün tanışdır. Buna baxmayaraq, elə sözlər də məlumdur ki, onların mənaları hər iki variantda eyni deyildir.

Amerikan ingiliscəsinin lüğət fonduna yeni ləksik elementlərin daxil olması prosesini müstəmləkəçilərin əsil Amerika dillərindən çoxlu sayda mənşəyi məlum olmayan flora, fauna və topoqrafiya sahələrinə məxsus sözləri mənimsəmələri ilə başladı. Belə sözlərə misal olaraq, “*opossum*” (opossum-kisəli heyvanlar növünə aiddir), “*raccoon*” (yenot), “*squash*” (bu söz əsasən, “*kudu, balqabaq*” mənəsində işlədilir) və “*moose*” (Amerika siğni) göstərmək olar.

Üç əsrdən daha çox bir müddətdə Amerika lüğət tərkibi Britaniya (İngilis) lüğət fondundan tam və ya qismən asılı olaraq inkişaf etmiş və yaranmış yeni mühitin də bu lüğət fondunun inkişafına böyük təsiri olmuşdur. Çünki bu sözlərin yerli hinduların dilindən götürüldüyü güman edilirdi. Lakin “*amerikanizm*”ə daxil olan bütün sözləri Amerikanın yerli əhalisi hinduların dilindən hazır şəkildə götürüldüyünü demək də düzgün olmazdı. **Bailey, Ricard yazırlar:** “Elə sözlər var ki, onlar amerikan həyat tərzini və əşyanı adlandırmaq üçün verilən terminlərdir. Məsələn, hamıya tanış olan “*telephone*” (telefon), “*photograph*” (fotoqraf) və s. bəzi başqa sözlərin köklərinin “*amerikanizm*” olduğu bəllidir. Məsələn, “*to lunch*” (cəzalandırmaq), “*jazz*” (caz) və s. Bəzən isə yaranmış söz hamı tərəfindən qəbul edilərək, başa düşüldükdən sonra adlaşır. Məsələn, “*hue və hue and cry*” (hay-küy) sözlərindəki “*hue*” (rəng) sözünün mənası artıq “*hue və cry*” sözündəki “*hay-küy*” mənasını vermir. Yaxud “*meat*” (ət) sözü “*One man’s meat is another man’s poison*” atalar sözündə “*sweet meat*” (yemək) mənasında, yəni “*birinin cərəyi-əti o biri üçün zəhərdir*” – mənasında işlənir (3, s. 13-42).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. English (United States) at Ethnologue (18th ed., 2015). p. 29-34.

2. “Unified English Braille (UEB)”. Braille Authority of North America (BANA). november 2016. Retrieved 2 January 2017. p. 112-145.

3. Bailey, Richard W. (2012). Speaking American: A History of English in the United States 20th-21st century usage in different cities. p. 13-42.

Açar sözlər: amerikanizm, ingilis dili, forma, ədəbi norma, lüğət

Key words: Americanism, English language, form, literary norm vocabulary.

Ключевые слова: американизм, Английский язык, форма, литературная норма словарный запас.

Summary

Over three centuries, the American vocabulary has evolved entirely or partially from the British (English) word stock and has created a great impact on the development of this word stock.

It was supposed that most words were taken from the native Hindu language. But all the words included in “*Americanism*” would not be right to say to have been taken out of the Indian language. There are words that these are the terms used to call the American lifestyle and items.

Резюме

Более трех веков американский словарь полностью или частично эволюционировал от английского (английского) словарного запаса и оказал большое влияние на развитие этого слова.

Предполагалось, что большинство слов было взято из родного индусского языка. Но все слова, включенные в «*американизм*», не были бы прав, если бы они были выведены из индийского языка. Есть слова, что это термины, используемые для обозначения американского образа жизни.

Rəyçi: dosent Nuriyyə Rzayeva